Materiallar to’plami · Conference Proceedings

“Iqtisodiy, ijtimoiy va madaniy huquqlarni ta’minlash: global chaqiriqlar va milliy yechimlar(Fuqarolarning iqtisodiy, ijtimoiy va madaniy huquqlari: transmilliy muammolar va ularni hal etish mexanizmlari)”

01 October – 14 November 2026

UDK 1

IQTISODIY, IJTIMOIY VA MADANIY HUQUQLARNI TA’MINLASH: GLOBAL CHAQIRIQLAR VA MILLIY YECHIMLAR

MILLIY QADRIYATLAR VA INNOVATSION YANGILANISHNI UYG‘UNLASHTIRISHNING O‘ZBEKISTON JAMIYATIDAGI AKSIOLOGIK MEZONLARI HAMDA MADANIY VORISIYLIK SHARTLARI

Ne’matullo Akmalovich Usmonov*

Farg‘ona davlat universiteti, mustaqil izlanuvchisi

✉ nematullo66@gmail.com

ANNOTATSIYA

Maqolada milliy qadriyatlar va innovatsion yangilanish munosabati falsafiy tahlil qilinadi. Aksiologik rekonstruksiya qadriyat mazmunini uning tarixiy shakli va oqibatlaridan ajratadi. Tanqidiy vorisiylik inson qadrini saqlash va real imkoniyatlarni kengaytirish bilan bog‘lanadi. Madaniy tarjima, avlodlararo muloqot va erkin ishtirokni baholash mezonlari ishlab chiqiladi.

Kalit so‘zlar

milliy qadriyatlar, aksiologiya, tanqidiy vorisiylik, innovatsion yangilanish, madaniy tarjima, inson qadri, real imkoniyatlar.

DOI: 10.5281/zenodo.23499125

KIRISH

Milliy qadriyatlar va innovatsion yangilanish o‘rtasidagi munosabatni «saqlash yoki voz kechish» tarzida qo‘yish mazkur maqolada yetarli bo‘lmagan yondashuv deb qaraladi. Chunki qadriyatning mazmuni, uni ifodalovchi tarixiy shakl va undan kelib chiqadigan amaliy oqibat bir xil narsa emas. Masalan, o‘zaro yordam qadriyatini saqlash yordamning faqat bitta tashkiliy usulini abadiylashtirishni talab qilmaydi. Aksincha, yangi usulning mavjudligi uning yordamni adolatliroq taqsimlashini o‘z-o‘zidan isbotlamaydi. Shu sababli yangilanishning mezoni yangilikning o‘zi emas, u insonlar o‘rtasidagi munosabatni qanday o‘zgartirishidir.

O‘zbekiston kontekstidagi tadqiqotlar bu masalani turli predmetlar orqali ko‘rib chiqadi. X.P.To‘xtayev qadriyatlar transformatsiyasini tasavvuf ta’limotlari doirasida o‘rganadi [1]. X. B. Aminovning hunarmandchilikka bag‘ishlangan ishida esa kasbiy an’ana, uning tashkiliy sharoitlari va rivojlanish imkoniyatlari birgalikda yoritiladi [2]. Mazkur ikki yo‘nalish tayyor yagona nazariya sifatida birlashtirilmaydi. Ular qadriyatni ma’naviy mazmun va uni amalda davom ettirish shartlari orqali tahlil qilish zaruratini ochadigan mahalliy ilmiy kontekst sifatida olinadi.

Tadqiqotdagi asosiy muammo an’ana nomidan qaysi o‘zgarishni cheklash va taraqqiyot nomidan qaysi shaklni almashtirish mumkinligini normativ asoslashdir. «Milliy» degan belgi muayyan amaliyotni tanqiddan xoli qilsa, uning insonlarga turlicha ta’siri ko‘rinmay qoladi. «Zamonaviy» degan belgi esa yangilikning mahalliy ma’nolarni siqib chiqarishini oqlasa, madaniy vorisiylik faqat tashqi ramzlarga qisqaradi. Bu qarama-qarshilikning har ikki tomoni haqidagi mulohaza empirik umumlashtirish emas, tahlil qilinayotgan ikki me’yoriy xavfning ifodasidir.

Maqolaning maqsadi milliy qadriyatlar va yangilanish uyg‘unligini tanqidiy vorisiylik tushunchasi asosida izohlash, uning aksiologik mezonlarini ishlab chiqishdir. Asosiy savol: qadriyatning insoniy mazmunini saqlagan holda uning tarixiy shaklini o‘zgartirish qachon asosli hisoblanadi? Taklif etilayotgan hissa qadriyatni uch darajada tahlil qilish hamda madaniy maqbullikni real imkoniyatlar va qayta talqin qilish huquqi bilan bog‘lashdan iborat.

MATERIALLAR VA METODLAR

Tadqiqot normativ-konseptual xususiyatga ega. Manba qadriyat, madaniyat, axloqiy ta’lim, tarjima, real imkoniyat va ijtimoiy tezlashuv masalalariga aloqadorligi asosida maqsadli tanlandi. Tahlil adabiyotlarning barcha yo‘nalishini qamrab oluvchi sistematik sharh sifatida talqin qilinmaydi. Manbalar bir xil metodologik maktabga mansub emas; ular o‘rtasidagi tafovutlar saqlanib, aynan shu tafovutlardan konseptual chegaralarni aniqlashtirish uchun foydalaniladi.

Aksiologik rekonstruksiya orqali qadriyatning nima uchun muhimligi, qanday shaklda ifodalanishi va amaliyotda kimning imkoniyatiga qanday ta’sir qilishi ajratildi. Qiyosiy tahlilda madaniy xilma-xillikni tan olish bilan me’yorni asoslash talabi o‘rtasidagi taranglik ko‘rib chiqildi. A.V.Smirnovning universalistik, sivilizatsion va mantiqiy-ma’noviy yondashuvlarni farqlashi madaniyatlararo tafovutni oddiy ortda qolish sifatida baholamaslik masalasini ochadi [4]. Biroq bundan barcha an’anaviy tartiblar bir xil darajada maqbul degan xulosa chiqarilmaydi.

Normativ baholash uchun shaxsning qadr-qimmati, erkin ishtiroki va real imkoniyatlarini asrash boshlang‘ich mezonlar sifatida qabul qilindi. Ular maqolaning ochiq bayon etilgan falsafiy pozitsiyasidir; tasdiqlanmagan sotsiologik fakt yoki barcha fuqarolarning yagona fikri sifatida ko‘rsatilmaydi. Qarshi misollar usuli bilan milliy ramzlarni saqlagan, lekin imkoniyatni toraytirgan yangilik hamda tashkiliy shaklni o‘zgartirib, qadriyatning ma’nosini davom ettirgan amaliyot qiyoslandi.

NATIJALAR

Qadriyatning uch darajali tuzilishi. Birinchi natija qadriyatning ma’noviy yadrosi, institutsional shakli va amaliy oqibatini alohida tahlil qilish taklifidir. Ma’noviy yadro «nima uchun bu amaliyot qadrli?» degan savolga javob beradi. Institutsional shakl uning kimlar tomonidan, qaysi qoidalar va vositalar orqali amalga oshirilishini bildiradi. Oqibat esa mazkur amaliyot insonning qadrini, tanlovini, ta’lim olishini yoki jamiyatga qo‘shilishini qanday o‘zgartirishi bilan baholanadi. Shu uch daraja aralashtirilsa, shaklga e’tiroz qadriyatga qarshilik sifatida, tashqi yangilanish esa mazmuniy taraqqiyot sifatida noto‘g‘ri talqin qilinishi mumkin.

Ustoz-shogird munosabatini analitik misol sifatida olaylik. Bilimni shaxsiy namuna orqali yetkazish, kasbiy mas’uliyat va o‘zaro hurmat uning ehtimoliy ma’noviy mazmuni sifatida ajratilishi mumkin. Uchrashuvning vaqti, joyi, davomiyligi va o‘quv materiali esa tashkiliy shakllardir. Shogirdning savol berish, yangi usulni sinash yoki faoliyat yo‘nalishini erkin tanlash imkoniyati oqibat darajasiga taalluqli. Bunday ajratish real ustaxonalar haqida umumlashtirish emas; an’anani qaysi jihatdan saqlash yoki o‘zgartirish mumkinligini tekshiradigan konseptual mashqdir. A.A.Guseynov madaniyat tushunchasini inson faoliyati va uning axloqiy masalalari bilan bog‘lab muhokama qiladi [3]. Ushbu yo‘nalishdan kelib chiqadigan mualliflik xulosasiga ko‘ra, meros faqat saqlanadigan buyumlar majmui emas, insonlar tomonidan davom ettiriladigan munosabat va faoliyatdir. Shuning uchun tashqi shaklning aynanligi madaniy davomiylikning yetarli sharti emas. Shakl o‘zgarmagan holda o‘zaro hurmat yo‘qolishi ham, yangi vosita orqali mas’uliyatli o‘rganish davom etishi ham mantiqan mumkin.

Tanqidiy vorisiylik mezoni. Tanqidiy vorisiylik merosni inkor qilish ham, uning barcha shaklini mutlaqlashtirish ham emas. U qadrli mazmunni aniqlash, tarixiy shaklning qanday ehtiyojga javob berganini tushuntirish va bugungi oqibatini baholash tartibi sifatida taklif etiladi. «Tanqidiy» belgisi qadriyatni mensimaslikni emas, uni davom ettirish sababini ko‘rsatish majburiyatini bildiradi. «Vorisiylik» esa faqat avvalgi tartibni takrorlash emas, keyingi avlodning uni tushunish va mas’uliyat bilan qayta ifodalash imkoniyatidir. M.Handning ratsional axloqiy ta’lim haqidagi tahlili me’yorlarni asoslashni o‘qitish masalasiga olib chiqadi [5]. Mazkur maqolada bu yo‘nalishdan quyidagi pedagogik talab shakllantiriladi: o‘quvchi qadriyat nomini

aytishi bilan cheklanmay, nima uchun u muhimligini va ziddiyatli vaziyatda qanday qo‘llanishini tushuntira olishi kerak. Qadriyatning sababi haqida savol berish avtomatik ravishda hurmatsizlik sifatida talqin qilinmasligi lozim. Aks holda vorisiylik mazmunni anglash emas, javob shaklini takrorlash bilan o‘lchanib qoladi.

I. Robeyns real imkoniyatlar yondashuvida resurs, amalga oshirilgan faoliyat va inson erisha oladigan hayot imkoniyatlarini farqlaydi [7]. Bu farq yangilanishni baholash uchun muhim nazariy asos beradi. Masalan, ta’lim resursining mavjudligi undan foydalana olish imkoniyatiga tenglashtirilmaydi. Maqoladagi normativ kengaytirishga ko‘ra, madaniy yangilik faqat yangi mahsulot yaratgani bilan emas, turli shaxslar uchun qadrli faoliyatni davom ettirish imkoniyatini qanday o‘zgartirgani bilan ham baholanishi kerak.

Madaniy tarjima va mazmunning saqlanishi. P.Standish til, tarjima va ingliz tilining hukmron mavqei masalasini tahlil qilib, tushunchalarning boshqa tilga ko‘chishi betaraf jarayon emasligini muhokama qiladi [6]. Mazkur maqola bundan biror tildan voz kechish zarur degan xulosa chiqarmaydi. Aksincha, xalqaro tajriba bilan ishlashda atamaning so‘zma-so‘z tarjimasidan tashqari, u qaysi munosabat va taxminlarni o‘z ichiga olishini aniqlashni taklif etadi. Mazmunni o‘zlashtirish tayyor shaklni mahalliy nom bilan atashga teng emas.

Madaniy tarjima ikki yo‘nalishli bo‘lishi kerak: yangi tushuncha mahalliy tajriba orqali izohlanadi, mahalliy tajriba esa yangi tushuncha yordamida qayta ko‘riladi. Masalan, «mustaqillik» tushunchasini o‘zaro yordamga mutlaq qarshi qo‘yish ham, jamoaviylikni har bir individual tanlovdan ustun qo‘yish ham bu ikki yo‘nalishni yopadi. Taklif etilgan talqinda inson yordamdan foydalanib mustaqil qaror qilish imkoniyatiga ega bo‘lishi mumkin. Bunday munosabatni aniqlash madaniyatlarni bir-biriga tenglashtirishdan ko‘ra, tushunchalar orasidagi nozik farqlarni ochishni talab etadi.

Aksiologik baholash jadvali. Uyg‘unlashtirishning natijasi barcha qadriyatlar o‘rtasida mutlaq kelishuv emas, o‘zgarishni asoslashning ochiq tartibi sifatida belgilanadi. Quyidagi mezonlar yangi amaliyotning tarixiy nomi yoki tashqi ko‘rinishidan ko‘ra uning ma’nosi, ishtirok tartibi va oqibatlarini tekshirishga yo‘naltirilgan. Jadvaldagi savollar mualliflik konseptual taklifi bo‘lib, validatsiya qilingan diagnostik shkala emas.

1-jadval. Tanqidiy vorisiylik va innovatsion yangilanish mezonlari

Mezon	Saqlanadigan mazmun	O‘zgartirilishi mumkin bo‘lgan shakl	Asoslash savoli
Inson qadri	Shaxsni vosita emas, subyekt sifatida tan olish.	Faoliyatni tashkil etish va nazorat qilish usuli.	O‘zgarish kimning qadrini yoki tanlovini cheklaydi?
Ma’noviy davomiylik	Amaliyotning qadrli bo‘lish sababi.	Ramz, material, aloqa vositasi va format.	Yangi shakl avvalgi mazmunni qanday davom ettiradi?
Real imkoniyat	Qadrli faoliyatga kirish va uni davom ettirish.	Resursdan foydalanish tartibi va yordam turi.	Imkoniyat kimlar uchun kengaydi, kimlar chetda qoldi?
Avlodlararo muloqot	Tajribani tushuntirish va qayta talqin qilish.	O‘rgatish muhiti hamda uchrashuv formati.	Keyingi avlod savol berish va tahrir qilishga haqlimi?
Madaniy tarjima	Mahalliy ma’noni anglash va ifodalash.	Atama, taqdimot usuli va o‘quv materiali.	Tarjima ma’noni ochdimi yoki uni soddalashtirdimi?
Qayta baholash	Zarar va kutilmagan oqibat uchun javobgarlik.	Amaliyotning davomiyligi va qo‘llanish doirasi.	Qaysi dalil o‘zgarishni qayta ko‘rishga asos bo‘ladi?

H.Rosa dinamik barqarorlashuv va rezonans masalalarini tezlashuv hamda yaxshi hayot muammosi doirasida ko‘rib chiqadi [8]. Ushbu farqlashdan foydalanib, maqolada yangiliklar soni yoki joriy etish tezligi qadriyatning mazmunan rivojlanishiga tenglashtirilmaydi. Tez o‘zgarish har doim zararli, sekin o‘zgarish esa har doim foydali degan xulosa ham chiqarilmaydi. Muhim savol o‘zgarish insonning mazmunli munosabat o‘rnatishiga qanday sharoit yaratishi, unga javob berish va jarayonga ta’sir qilish imkonini qoldirishidir.

MUHOKAMA

Taklif etilgan yondashuv milliy qadriyatlarni yagona, ichki tafovutsiz tizim deb faraz qilishni talab qilmaydi. Muayyan qadriyat oila, kasbiy guruh yoki avlod tajribasida turlicha ifodalanishi mumkinligi tahliliy imkoniyat sifatida ochiq qoldiriladi. Shuning uchun pedagogik loyiha «hamma uchun aniq qadriyat» degan oldindan yopilgan ta’rifdan emas, o‘rganilayotgan muhitda ushbu qadriyat qanday ma’noga ega ekanini aniqlashdan boshlanishi kerak. Bu tavsiya

mavjud tafovutlarning ko‘lami haqida empirik da’vo bildirmaydi; u bunday tafovutni tekshirishdan avval inkor etmaslik talabidir.

Faraziy hunarmandchilik kursida an’anaviy mahoratni raqamli material bilan birlashtirish rejalashtirilsin. Faqat videolar soni, sotuv yoki platformaga kirish tezligini o‘lchash merosning ta’limiy mazmunini to‘liq baholamaydi. Tahlil ustaning ish usulini tushuntirish, shogirdning xatoni muhokama qilish, mahsulot ma’nosini anglash va o‘z hissasini ko‘rsatish imkoniyatini ham ko‘rib chiqishi kerak. Bir vaqtning o‘zida raqamli shaklni madaniyatga yot deb oldindan rad etish ham asosli emas. Uning vazifasi, chegarasi va oqibati aniqlangandan so‘ng baho beriladi.

Mazkur vaziyatda qadriyatning nomi saqlanganmi degan savoldan tashqari, bilim kimga yetib borgani, kim jarayondan chetda qolgani va o‘zgarish haqida kim qaror qilgani ham muhim bo‘ladi. Masalan, ustaning tajribasi raqamlashtirilganda uning ma’nosini noto‘g‘ri talqin qilmaslik, hissasini ko‘rsatish va foydalanish tartibini kelishish normativ talab sifatida ilgari suriladi. Bu talablar tijoriy samaradorlikka qarshi qo‘yilmaydi; ular samaradorlik qaysi munosabatlar hisobiga yaratilayotganini ko‘rinadigan qiladi.

Qarama-qarshi yondashuvlarni baholash. Birinchi qarshi pozitsiya merosni tanqidiy baholash uning yaxlitligini yemirishi mumkinligini ta’kidlaydi. Bunday xavfni konseptual jihatdan inkor etish shart emas: mazmunni tushunmasdan qilingan o‘zgartirish vorisiylikni uzishi mumkin. Biroq bundan har qanday savol berishni cheklash kelib chiqmaydi. Taklif etilayotgan yechim tahrir huquqini tarixiy tushunish majburiyati bilan bog‘lashdir. O‘zgarish tarafdori nimani va nima sababdan saqlashini tushuntiradi; saqlash tarafdori esa mavjud shaklning bugungi oqibatlariga javob beradi. Asoslash majburiyati faqat bir tomonga yuklanmaydi.

Ikkinchi qarshi pozitsiya inson qadri yoki real imkoniyat mezonlarini mahalliy madaniyatga tashqaridan qo‘yilgan o‘lchov deb baholashi mumkin. Maqola bu tushunchalarning yagona madaniy ifodasi mavjudligini da’vo qilmaydi. Ularning mahalliy ma’nosini muhokama qilish ochiq qoladi. Biroq talqinlar xilma-xilligi jarayonga ta’sir qila olmaydigan insonning manfaatini umuman hisobga olmaslikni oqlamaydi. Madaniy o‘ziga xoslikni tan olish bilan shaxsni savol berish va o‘z tajribasini ifodalash imkoniyatidan mahrum qilmaslik birgalikda saqlanishi kerak bo‘lgan normativ talablar sifatida taklif etiladi.

Uchinchi pozitsiya yangilanishni asosan raqobatbardoshlik bilan o‘lchaydi. Bunday mezon ayrim amaliy maqsadlar uchun zarur bo‘lishi mumkin, lekin maqolaning tahliliy doirasida u yetarli emas. Bozor natijasi oshgan vaziyatda bilimning avlodlararo uzatilishi zaiflashishi yoki mazmun tashqi bezakka qisqarishi mantiqan mumkin. Aksincha, iqtisodiy ko‘rsatkichdagi darhol o‘sishsiz ham mahoratning davomiyligi yaxshilanishi mumkin. Bu ehtimollar empirik fakt sifatida taqdim etilmaydi; ular baholashning bir o‘lchov bilan yopilmasligi kerakligini asoslaydigan qarshi misollardir.

Tekshirish istiqboli va cheklovlar. Konsepsiyani amaliy tekshirish uchun qadriyatni belgilashga kim qatnashgani, tashkiliy shaklda nimalar o‘zgargani va ishtirokchilarning real imkoniyatlari qanday farqlangani haqida ma’lumot zarur bo‘ladi. Faqat umumiy rozilikni so‘rash yetarli emas: norozilik bildirishning xavfsizligi va muqobil talqinga joy borligi ham o‘rganilishi kerak. Kelgusidagi tadqiqotda loyiha oldi va keyingi vaziyatni qiyoslash, ishtirokchilar qarashlarini alohida tahlil qilish va kutilmagan oqibatlarni qayd etish mumkin. Hozirgi maqola bunday tekshiruv bajarilganini da’vo qilmaydi.

Tahlilning cheklovi sakkizta manba va normativ tanlov bilan bog‘liq. Turli hudud, avlod yoki ta’lim bosqichi uchun mezonlarning amaliy mazmuni boshqacha ochilishi mumkin. Shu sababli jadval universal tayyor retsept sifatida emas, asoslashni tartibga soluvchi vosita sifatida taqdim etiladi. Agar shaklning o‘zgarishi qadriyat mazmunini saqlashga xizmat qilgani dalillanmasa yoki yangi imkoniyatlar faqat tor guruhga tegishli bo‘lsa, «uyg‘unlashtirish» haqidagi da’vo qayta ko‘rilishi kerak. Ushbu qayta ko‘rish sharti konsepsiyaning muhim chegarasidir.

XULOSA

Milliy qadriyatlar va innovatsion yangilanish uyg‘unligi an’anani muzlatish yoki yangilikni mutlaqlashtirish orqali emas, ma’no, shakl va oqibatni farqlash orqali asoslanishi mumkin. Maqolada tanqidiy vorisiylik qadrli mazmunni anglash, tarixiy shaklni asosli o‘zgartirish va uning inson imkoniyatlariga ta’sirini baholash tartibi sifatida ishlab chiqildi. Bunday yondashuv madaniy davomiylikni tashqi aynanlikdan ajratadi. Merosni davom ettirishga tayyor shaxs faqat qadriyatlarni sanab beradigan emas, ularning sababini tushuntiradigan, ziddiyatini muhokama qiladigan va o‘zgarish uchun javobgarlikni qabul qiladigan subyekt sifatida talqin qilindi. Taklif etilgan mezonlarning O‘zbekiston jamiyatidagi aniq amal qilish shakllari empirik tadqiqot bilan aniqlanishi lozim. Hozirgi natija bunday tadqiqot uchun chegaralari ochiq ko‘rsatilgan nazariy asosdir.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR

1. To‘xtayev, X. P. (2023). Tasavvuf ta’limotlarida qadriyatlar transformatsiyasining namoyon bo‘lish xususiyatlari. Ijtimoiy-gumanitar fanlarning dolzarb muammolari, 3(10). (p. 148–153). DOI: 10.47390/SP1342V3I10Y2023N21

2. Aminov, X. B. (2023). Hunarmandchilik rivoji uchun yangi imkoniyatlar. Ijtimoiy-gumanitar fanlarning dolzarb muammolari, 3(S/5). (p. 20–25).

DOI: 10.47390/SPI1342V3SI5Y2023N03

3. Гусейнов, А. А. (2019). Этика и культура: статьи, заметки, выступления, интервью. Санкт-Петербург: СПбГУП. (p. 23–36). ISBN 978-5-7621-0974-1.

4. Смирнов, А. В. (2019). Всечеловеческое vs. общечеловеческое. Москва: Садра; ЯСК. (p. 7–13). ISBN 978-5-907041-24-0.

5. Hand, M. (2023). Hirst on rational moral education. Journal of Philosophy of Education, 57(1). (p. 308–322). DOI: 10.1093/jopedu/qhac003

6. Standish, P. (2018). Language, Translation, and the Hegemony of English. Tetsugaku, 2. (p. 134–147).

7. Robeyns, I. (2017). Core Ideas and the Framework. In: Wellbeing, Freedom and Social Justice: The Capability Approach Re-Examined. Open Book Publishers. (p. 21–88). DOI: 10.11647/OBP.0130.02

8. Rosa, H. (2017). Dynamic Stabilization, the Triple A. Approach to the Good Life, and the Resonance Conception. Questions de communication, 31. (p. 437–456). DOI: 10.4000/questionsdecommunication.11228